

دو فصلنامه قرآن در آینه پژوهش

سال اول، شماره اول

بهار و تابستان ۹۳

صفحات ۵۶-۷۸

بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان*

دکتر سیدرضا مؤدب**

کامران اویسی***

چکیده

بیان دقیق و قطعی تاریخ نزول بسیاری از آیات قرآن، امکان پذیر نیست لکن می‌توان با جمع‌آوری قرائن تاریخی و نقلی، تاریخ نزول تعدادی از آیات را به صورت اطمینان بخش اعلام نمود. آیاتی که در ماه مبارک رمضان نازل گردیده‌اند نیز از این قاعده مستثنا نبوده و گرچه قطع به نزول آنها در ماه مبارک رمضان ناممکن است اما با توجه به اقوال و مستندات می‌توان تا حدودی به نزول برخی از آیات در آن ماه مبارک، اطمینان داشت. در نوشتار پیش رو، سعی شده است تا نخست سوره‌های محتمل النزول در ماه رمضان بیان شود سپس آیاتی که نزول آنها در ماه رمضان احتمال دارد. در هر دو قسمت، ترتیب مصحف حاضر در آوردن مطالب لحاظ شده است. برخی از سوره‌ها و آیات مذکور عبارتند از پنج آیه ابتدایی سوره علق، اولین آیات ۱۸۴ و ۱۸۷ سوره بقره، آیه ۹۴ سوره حجر، آیه ۳۰ انفال از جمله آیات رمضانیه می‌باشند.

کلید واژه‌ها: آیات رمضانیه، تاری گذاری، رمضان، قرآن، نزول.

*- تاریخ دریافت: ۹۳/۰۵/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۰۹

** استاد دانشگاه قم.

*** دانشجوی دکتری دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم.

بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان ۲

مقدمه

در قرآن کریم به این حقیقت اشاره شده است که قرآن در ماه مبارک رمضان و در شب قدر نازل شده است (بقره/ ۱۸۵؛ دخان/ ۳؛ قدر/ ۱). قرآن پژوهان، در این که مراد از قرآن در آیات مذکور چیست، اختلاف دارند. گروهی معتقدند آیات یاد شده، ناظر به بخشی از آیات قرآن است و عده‌ای بیشترین آیات قرآن را مدنظر قرار داده‌اند. (جواهری، ۱۳۸۵ ش: ۴۹) بعضی نیز اعتقاد دارند که آیات گفته شده در فضیلت ماه رمضان یا شب قدر و یا در باب لزوم روزه ماه رمضان نازل شده است و بیان‌کننده زمان نزول نیست تا با آیات دالّ بر نزول تدریجی ناسازگار باشد لکن بیشتر قرآن پژوهان معاصر، اعتقاد دارند که آیات مذکور اشاره به نزول دفعی قرآن دارد (همان: ۵۰) در نتیجه، می‌توان در خصوص نزول قرآن در ماه رمضان ادعای اجماع مرکب نمود. با پذیرش چنین اجماعی بین مفسران و دانشمندان علوم قرآنی، تاریخ‌گذاری آیاتی که در ماه رمضان نازل گردیده‌اند، نیکو به نظر می‌رسد. اشاره بدین نکته نیز ضروری است که پی بردن به تاریخ دقیق نزول آیات قرآن دشوار است؛ لذا، نمی‌توان قاطعانه نسبت به تاریخ نزول اکثر آیات نظر داد. البته با جمع‌آوری قراین و توجه به روایات، بر اساس تراکم ظنون می‌توان درباره تاریخ نزول برخی آیات اطمینان تحصیل کرد. آیات نازل شده در ماه مبارک رمضان نیز از این قاعده مستثنا نبوده و نمی‌توان درباره این که چه آیاتی در آن نازل گردیده است، نظر قطعی داد.

برخی از دشواری‌های تاریخ‌گذاری قرآن عبارتند از: اندک بودن تصریحات یا اشارات قوی قرآن به رخدادهای زمانمند، محل تأمل بودن روایات ترتیب نزول، و ضعف اغلب روایات اسباب نزول. ناکافی بودن اطلاعات یا ناسازگاری آنها در موضوعات دیگری نیز نظیر چگونگی تقویم جاهلی، تاریخ بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله)، سن آن حضرت به هنگام بعثت و وفات، تاریخ شروع نزول قرآن، مدت نزول قرآن، فواصل میان وحی‌ها، کمیت وحی‌های نازل شده در هر بار و نحوه جای‌گذاری آیات در سوره‌ها (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۸ ش: ۷/ ۷۶) باعث می‌شود تا روش تحقیق علمی در زمینه تاریخ‌گذاری به صورت کلی و به نحو ویژه

۳ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

درباره تحقیق حاضر، به نحو گزارشی تاریخی با استفاده از قراین ظنی باشد. در این صورت سزاوار نیست تا از تحقیقات تاریخ‌گذاری، توقع داشت به نحو پژوهش‌های نقادانه و مشتمل بر قیاس‌های منطقی باشد. بنابراین، تحقیق حاضر علاوه بر این که سعی نموده است تا تمامی منابع موجود در خصوص تاریخ‌گذاری آیات نازل شده در ماه رمضان را به نحو استقراء کامل - نسبت به منابع قابل دست‌یابی - بررسی نماید، سعی کرده است از گمانه زنی‌های بی‌مورد در خصوص تعیین قطعی تاریخ نزول آیات جداً پرهیز کند. چه بسا، تاریخ‌گذاری حقیقی - چنان که برخی از محققان اذعان داشته‌اند - برای کتب بشری مناسب‌تر است تا کتاب آسمانی چون قرآن (رامیار، ۱۳۶۹ ش: ۱۹۲) اما به لحاظ از دست ندادن قراین حالیه و مقامیه هرچند ظنی، نمی‌توان از چنین تحقیقاتی چشم پوشید. توجه به این نکته نیز ضروری است که غالب مفسران و قرآن-پژوهان، یا از تاریخ نزول آیات و سوره‌ها سخن نگفته‌اند و یا فقط تاریخ احتمالی و گاهی قطعی نزول آنها را نقل کرده‌اند. در نتیجه، بحث و گفتگویی میان آنان به عنوان مخالف و یا موافق کمتر دیده شده است.

ثمره بحث از تاریخ‌گذاری آیات قرآن

ممکن است این سؤال پیش آید که چه فایده‌ای بر طرح مباحث تاریخ‌گذاری آیات و سور قرآن کریم مترتب است؟ یکی از خاورشناسان انگلیسی به نام **کینت گریک**^۱، استاد وقت دانشگاه کمبریج، درباره ضرورت و اهمیت تاریخ‌گذاری قرآن گفته است: اولین تحقیقی که بایستی راجع به قرآن بشود، **کرونولوژی**^۲ آیات قرآن است؛ یعنی تعیین تاریخ نزول هر آیه‌ای که بر پیغمبر اسلام (صلی الله علیه و آله) وحی شده است.

---

^۱. Kent Greak.

^۲. Chronology.

بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان ۴

(گریک، ۱۳۶۹ ش: ۴۸-۴۹؛ نکونام، ۱۳۸۰ش: ۳) برخی از ثمرات بحث تاریخ‌گذاری کلی یا جزئی قرآن عبارت است از:

الف) ایجاد احتمال در برابر شبهه احتمال تجدید الفاظ و چینش قرآن توسط شخص پیامبر (ص)

گرچه غالباً مناظ و ملاک مبحث تاریخ‌گذاری، تراکم ظنون و استفاده از گمانه‌زنی‌های نقلی و تاریخی است، اما با ایجاد چنین احتمالاتی، جلوی برخی شبهات مبنی بر ساختگی بودن کل یا بعض قرآن از سوی شخص پیامبر (صلی الله علیه و آله) را گرفت؛ به عنوان نمونه، نتیجه شواهد ارائه شده از سوی ریچارد بل^۱ خاورشناس اسکاتلندی این است که قرآن سخنان و مواعظ شخص پیامبر (ص) بوده که در سه مرحله: مواعظ، محفوظات دینی پیامبر، تدوین قرآن کتبی، گردآوری شده است. محمد (ص) از کتب مقدس پیشین به ویژه انجیل استفاده نموده است. وی قائل است که با توجه به میزان طول آیات و مقایسه شباهت وزنی در فواصل انتهای برخی از عبارات، امکان تجدیدنظر توسط پیامبر (ص) در قرآن وجود دارد. (بل، ۱۳۸۲ ش: ۱۴۰-۱۴۱) او معتقد است، این امکان وجود داشته که از سوی پیامبر (ص) تغییراتی در الفاظ قرآن داده شده باشد و به نظر می‌رسد که چنین تغییراتی از سوی پیامبر (ص) اتفاق افتاده است (همان) با تعیین ظنی تاریخ نزول آیات، بر اساس برخی روایات و اقوال قرآن-پژوهان تا حدودی می‌توان برای برخی آیات یا سوره‌ها، شناسنامه نزول صادر کرد. البته قطع به تاریخ نزول آیات و سور بسیار مشکل و گاهی بعید است؛ لکن به همین اندازه که در برابر احتمال مطرح شده از سوی افرادی مانند بل، مبنی بر امکان تغییر و تجدید نظر در قرآن از ناحیه پیامبر (ص)، بتوان تاریخ احتمالی نزول آیات و سور را تعیین نمود، مفید است. چه بسا تاریخ نزول احتمالی با ضمیمه شدن اجماع مفسران و دیگر ظنون معتبر توانایی نهوض در مقابل احتمال کذایی تغییر در الفاظ و چینش قرآن را دارا شود. البته صرف ایجاد احتمال نیز خود مفید است؛ زیرا بنا بر مشهور *إذا جاء*

^۱. Richard Bell.

۵ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

الاحتمال، بطل الاستدلال. چنان که میرزای قمی، نیز عبارت مشهور مذکور را در عقلیات جاری می‌داند نه در نقلیات (خواجوئی، ۱۴۱۸ ق: ۱۸۴) در این جا نیز که امثال افرادی مانند ریچارد بل، از تحلیل‌های عقلی در نقد ساختار و عبارات قرآن استفاده می‌کنند، احتمالات ایجاد شده توسط تاریخ‌گذاری، به کمک قاعده "اذا جاء الاحتمال، بطل الاستدلال" می‌تواند، استدلال‌های عقلی ریچارد بل و مکتب تجدیدپذیری قرآن را باطل کند (مؤدب، ۱۳۹۱ ش: ۲۷۹-۳۰۳) مقاله حاضر، در صدد تاریخ‌گذاری آن تعداد از سُور و آیاتی است که در ماه مبارک رمضان نازل گردیده‌اند.

ب) کمک در فرآیند تفسیر صحیح آیات قرآن

اوضاع و مقتضیات عصر نزول قرآن، قراین حالی و مقامی آیات قرآن به شمار می‌روند و هر کلام بدون لحاظ قرائنش به درستی و روشنی فهمیده نمی‌شود (نکونام، ۱۳۸۰ ش: ۵؛ باقری، ۱۳۸۹ ش: ۱۷) اگرچه جاوید بودن قرآن کریم جای تردید ندارد، اما ناظر بودن واحدهای نزول قرآن به شرایط و رخدادهای عصر رسالت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و نزول آن‌ها به اقتضای آن اوضاع و حوادث نیز انکار ناشدنی است. بنابراین، توجه نکردن به قرائن در تفسیر قرآن اهداف بسیاری از آیات را مبهم یا متشابه می‌کند.

ج) دستیابی به سیره صحیح رسول اکرم (ص)

در اکثر سوره‌های قرآن، حوادث تاریخی پیرامون حضرت محمد (ص) و قوم آن حضرت به تلویح و اشاره یا تصریح آمده است و اغلب این گزارش‌های تاریخی در اوایل یا اواخر سوره‌ها ذکر شده است؛ از سوی دیگر، نیز تنها متن اصیل و تحریف نشده‌ای که از دوران حیات و رسالت پیامبر اکرم (ص) به ما رسیده و در اصالتش شکی نیست، قرآن کریم است؛ لذا با تعیین دقیق تاریخ نزول سوره و آیات قرآن و مرتب کردن آن‌ها به ترتیب تاریخی، سیره و تاریخ صحیح رسول خدا (ص) به دست می‌آید. (نکونام، ۱۳۸۰ ش: ۶؛ باقری، ۱۳۸۹ ش: ۱۷-۱۸). علامه طباطبایی می‌نویسد: «آگاهی از مکی و مدنی سوره‌ها و ترتیب نزول آن‌ها در بخش‌های مربوط به دعوت پیامبر

۶ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

(ص) و سیر معنوی و سیاسی و اجتماعی آن و تحلیل سیره شریف آن پیامبر(ص) بسیار موثر است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲۳۵/۱۳).

د) کمک به تصحیح روایات اسباب نزول

بسیاری از قصص اسباب نزولی که ذیل برخی آیات یا سوره‌ها آورده‌اند، از نظر تاریخی با تاریخ نزول آیات یا سوره‌های مربوط مقارن نیست، به همین سبب نمی‌توان همه قصص اسباب نزول را صحیح دانست (نکونام، ۱۳۸۰ ش: ۸؛ باقری، ۱۳۸۹ ش: ۱۷-۱۸) جلال‌الدین فارسی می‌گوید: «قرآنی که به ترتیب نزول باشد، تاریخی را که در شأن اسباب نزول آن نوشته و نقل شده است، تصحیح می‌کند و آنچه را به نام حدیث از پیامبر (ص) نقل شده و جزئی از حیات ایشان است، ارزیابی، رد و یا قبول می‌کند» (فارسی، ۱۳۶۳ ش: ۱۸).

ه) تأثیر تاریخ‌گذاری آیات نازل شده در ماه رمضان بر سراسر فرآیند تاریخ‌گذاری

برای تاریخ‌گذاری قرآن، آگاهی از تاریخ آغاز بعثت و نیز تاریخ شروع نزول قرآن مهم است (مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۸۸ ش: ۷۷/۷) بعثت در ربیع‌الاول، رمضان و رجب، از اقوال مطرح در این زمینه است. اما غالب روایات حاکی از این است که آن حضرت در ۲۷ رجب به پیامبری برانگیخته شده است (رک: قمی، ۱۳۶۵ ش: ۴۵۱/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۲۶/۱۲) یکی از دلایل اختلاف در تاریخ شروع نزول قرآن، به همان اختلاف آغاز بعثت بر می‌گردد که آیا میان مبعث و آغاز نزول قرآن فاصله شده است؟ جمع میان روایاتی که مبعث را ۲۷ رجب شمرده، با آیات و روایاتی که آغاز نزول را شب قدر ماه رمضان گزارش می‌کنند (رک: طبری، ۱۴۱۲ ق: ۱۹۶/۲؛ ج ۳۰، ص ۳۲۷؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ ق: ۱/۱۶۷؛ ۴/۶۲۴؛ ۵/۶۲۵)، پذیرش فاصله بین مبعث و نزول است. با تاریخ‌گذاری نزول آیات رضانیه بنا بر قول شروع نزول در رمضان، می‌توان

۷ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

تاریخ نزول برخی از سور و آیات دیگر را سنجید. به عبارت دیگر، تاریخ‌گذاری آیات نازل شده در رمضان می‌تواند مبنای تاریخ‌گذاری برخی آیات دیگر باشد. برخی از آیات قرآن که احتمال بیشتری در نزول آنها در ماه رمضان وجود دارد، در ادامه می‌آید.

۱) نزول کل آیات قرآن در ماه مبارک رمضان

بنا بر نظر برخی، کل قرآن در ماه مبارک رمضان نازل شده است؛ ظاهراً دیدگاه یاد شده توسط عالمانی مطرح گردیده است که قائل به نزول دفعی و تدریجی برای قرآن می‌باشند و در نزول دفعی معتقدند، کل قرآن نازل گشته است؛ مانند: شیخ صدوق، ابو عبدالله زنجانی، علامه طباطبایی (معرفت، ۱۳۸۵ ش: ۲۴) البته علامه معرفت، معتقد است دلیلی بر نزول معظم قرآن در رمضان یا خصوص شب قدر وجود ندارد (معرفت، ۱۴۱۵ق: ۱۱۵/۱) اما آیت الله مکارم شیرازی، ظاهر آیه «انا انزلناه فی لیلة القدر» (قدر/ ۱) را دالّ بر نزول کلّ قرآن در رمضان می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۱۸۱/۲۷)

۲) نزول برخی از سُور در ماه مبارک رمضان

از برخی از قراین می‌توان به نزول احتمالی برخی سور در ماه مبارک رمضان پی برد. در ادامه، احتمال نزول برخی از سوره‌ها در ماه رمضان بیان می‌گردد.

الف) سوره انفال

در این‌که جنگ بدر در ماه رمضان بوده شکی نیست (رک: مجلسی، ۱۳۸۴ ش: ۳۱۲/۳) روایتی از امام رضا (علیه السلام) نیز در وقوع جنگ بدر در رمضان نقل شده است: «حضرت رسول (ص) در ماه رمضان به جنگ بدر رفت و در ماه رمضان نیز مکه را فتح نمود» (عطاردی، ۱۳۹۷ ق: ۸۲۵)

آیات مربوط به جنگ بدر در سوره انفال نازل شده و حتی ادعای نزول دو آیه ۳۰ و ۴۱ آن در رمضان نیز شده است (رک: ابن نجاح، ۱۴۲۳ ق: ۵۹۴/۳، پاورقی؛ حمدی

۸ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

زقروق، ۱۴۲۳ ق: ۴۱؛ ملاحویش آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۲۴/۱) آیت الله مکارم شیرازی نزول آیه اول سوره انفال را پس از جنگ بدر می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۸۰/۷) اگر سخن علامه طباطبایی بر دلالت سیاق سوره انفال بر نزول آن پس از جنگ بدر را پذیرفت، می‌توان احتمال نزول کل سوره انفال در رمضان؛ یعنی پس از جنگ بدر را مطرح نمود. ایشان می‌نویسد: «از سیاق آیات این سوره به دست می‌آید که این سوره در مدینه و بعد از واقعه جنگ بدر نازل شده، به شهادت این که پاره‌ای از اخبار این جنگ را نقل می‌کند و مسائل متفرقه‌ای درباره جهاد و غنیمت جنگی و انفال و در آخر اموری را مربوط به هجرت ذکر می‌نماید» (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۵/۹؛ موسوی همدانی، ۱۳۷۴ ش: ۴/۹) ایشان در جای دیگر می‌گوید: «ارتباط آیات در این سوره و تصریح به داستان بدر کشف می‌کند از اینکه تمامی این سوره مربوط به جنگ بدر و کمی پس از آن نازل شده، حتی ابن عباس هم - به طوری که از وی نقل شده - این سوره را سوره بدر نامیده» (موسوی همدانی، ۱۳۷۴ ش: ۷/۹) شیخ طبرسی نیز قول نزول کل سوره انفال در غزوه بدر را از حسن و عکرمه آورده است (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۷۹۴/۴) ابن عاشور می‌نویسد: «علمای حدیث و اثر، بر نزول سوره انفال در جنگ بدر متفقند. ابن اسحاق گفته است که کلّ سوره انفال در امر بدر نازل شده و غزوه بدر در رمضان سال دوم هجرت و ابتدای نزول سوره انفال، قبل از برگشتن از جنگ بدر بوده است» (ابن عاشور، ۱۴۰۱ ق: ۵/۹) سیدقطب نیز قول به نزول سوره انفال در رمضان را ارجح می‌داند (ر.ک: شاذلی، ۱۴۱۲ ق: ۱۴۲۹/۳)

بنابر مطالب گفته شده، احتمال نزول کل سوره انفال در ماه مبارک رمضان دور از ذهن نیست.

ب) سوره نجم

برخی نقل کرده‌اند که همه سوره نجم در ماه مبارک رمضان نازل گردیده است. (ر.ک: حقی بروسوی، ۱۴۱۲ ق: ۲۰۸/۹؛ حائری تهرانی، ۱۳۷۷ ش: ۲۵۷/۱۰) آیت الله مکارم

۹ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

شیرازی نیز قول مذکور را آورده‌اند (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۴۷۳/۲۲؛ همو، ۱۴۲۱ ق: ۲۰۳/۱۷) اما قول مذکور منفرد است و دیگر مفسران به آن اشاره نکرده‌اند.

ج) سوره مزمل

از ابن عباس روایتی نقل شده که نشان دهنده نزول سوره مزمل در ماه رمضان است. (مقریزی، ۱۴۲۰ ق: ۵۶/۳) علامه طباطبایی می‌نویسد: «این سوره از نخستین سوره‌هایی است که در اول بعثت نازل شده. حتی بعضی گفته‌اند: دومین یا سومین سوره‌ای است که بر قلب مقدس نبی اکرم (ص) نازل شده است» (موسوی همدانی، ۱۳۷۴ ش: ۹۴/۲۰)

آیت الله مکارم شیرازی نیز قرائنی را بر عدم نزول یکجای سوره مذکور می‌آورد و بیان می‌دارد: «تفاوت لحن آغاز و انجام آیه نشان می‌دهد که در میان این آیات فاصله زمانی قابل ملاحظه‌ای بوده است که بعضی از مفسران آن را "هشت ماه" و بعضی "یک سال" و بعضی حتی "ده سال" نوشته‌اند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۱۶۱/۲۵) ایشان معتقدند: بسیاری از آیات این سوره نشان می‌دهد هنگامی نازل شده که پیامبر (ص) دعوت علنی خود را شروع کرده بود، و مخالفان در برابر او به مخالفت و تکذیب برخاسته بودند، و پیامبر (ص) دستور پیدا می‌کند در این مرحله با آنها مدارا نماید؛ لذا، این احتمال که تمام سوره در آغاز دعوت پیامبر (ص) نازل شده باشد بسیار بعید. به نظر می‌رسد، ممکن است آیات نخستین آن چنین باشد، ولی مسلماً همه آیات آن چنین نیست، چرا که تعبیراتش نشانه گسترش اسلام، لااقل در سطح مکه، و قیام مخالفان به مخالفت و مبارزه است، و می‌دانیم چنین چیزی در سه سال آغاز دعوت وجود نداشت. در بعضی از روایات آمده است که وقتی پیامبر (ص) اولین پیام الهی و وحی را دریافت کرد وحشت زده نزد خدیجه آمد (احساس ناراحتی جسمانی داشت و به استراحت پرداخت) و فرمود: «مرا در جامعه‌ای بیچید» اینجا بود که جبرئیل نازل شد، و «یا ایها المزمل» را برای پیامبر (ص) آورد. در حالی که در روایات دیگر، این ماجرا زمانی بود

۱۰ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

که پیامبر(ص) دعوت خود را آشکار کرده بود، و قریش در دارالندوة جمع شدند تا در کار پیامبر(ص) بیندیشند، و برای مقابله با او نام و شعاری انتخاب کنند، بعضی گفتند او کاهن است، ولی گروهی با این پیشنهاد مخالفت کردند، بعضی دیگر گفتند او مجنون است، اما باز گروهی مخالفت کردند بعضی عنوان ساحر را ترجیح دادند، آن را نیز نپذیرفتند. سرانجام گفتند هر چه هست او میان دوستان جدایی می اندازد(بنابراین ساحر است) سپس مشرکان پراکنده شدند. این سخن به پیامبر(ص) رسید، خود را در لباس هایش پیچید (و به استراحت پرداخت) در این هنگام جبرئیل آمد و «یا ایها المزمل» و «یا ایها المدثر» را بر آن حضرت خواند(همان: ۱۶۱-۱۶۲)

در نهایت، ایشان نتیجه می گیرد که نتیجه این که ظاهراً سوره مزمل در مکه نازل شده، و قطعاً قسمتی از آن بعد از ظهور علنی اسلام، و نفوذ نسبی آن در مکه بوده است، هر چند احتمال دارد، آیاتی از آغاز سوره در اول بعثت نازل شده باشد(رک: همان) بنابراین، این احتمال وجود دارد که آیاتی از آن در ماه رمضان نازل شده باشد اما نزول همه آن در ماه مبارک رمضان بعید است.

د) سوره مدثر

بعضی در این که اولین سوره نازل شده، سوره مدثر است، به روایتی که بخاری و مسلم از جابر بن عبدالله انصاری نقل کرده اند، استدلال نموده اند(رادمنش، ۱۳۷۴ ش: ۱۰۳) اگر شروع نزول قرآن، طبق برخی از اقوال، از ماه مبارک رمضان (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۵/۲) و اولین آیه نازل شده نیز سوره مدثر باشد، نزول سوره گفته شده در ماه رمضان قطعی است.

ه) سوره تکویر

۱۱ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

جلال‌الدین فارسی، نزول سوره تکویر را در ماه رمضان و در سال اول می‌داند (نکونام، ۱۳۸۰ش: ۴۰) البته نظر وی مستند به روایت یا نقل تاریخی نیست و هیچ یک از قرآن-پژوهان دیگر چنین دیدگاهی نسبت به سوره تکویر ندارند. بنابراین، نزول سوره یاد شده در رمضان را نمی‌توان پذیرفت.

(و) سوره علق

بنابر نظر آیت‌الله معرفت، دو نوع وحی وجود دارد؛ وحی قرآنی و رسالی. در روز بعثت پیامبر که ۲۷ رجب بود، وحی رسالی و غیر قرآنی بود یعنی ۵ آیه ابتدایی سوره علق به عنوان قرآن نازل نشد بلکه پس از تکمیل سوره علق، عنوان قرآن پیدا کرد (رک: معرفت، ۱۳۸۵ ش: ۲۳-۲۴) سپس در شب قدر ماه مبارک رمضان سه سال بعد یعنی پس از دوره فترت، قرآن نازل شد (معرفت، ۱۴۱۵ق: ۱/۱۱۰) در روایت ابن عباس نیز سوره علق به عنوان اولین سوره نازل آمده است (رک: معرفت، ۱۳۸۵ ش: ۴۶) و تأییدی بر این مطلب که سوره علق یا حداقل ۵ آیه ابتدایی آن در ماه مبارک به عنوان اولین وحی قرآنی نازل شده باشد. برخی نیز صریحاً حکم به نزول ۵ آیه ابتدایی سوره علق در رمضان در غار حراء داده‌اند. (بنا، ۱۴۲۳ ق: ۱۸۹) گویا معتقدند که بعثت در ماه رمضان بوده است. ملاحظه می‌نویسد: «سوره علق در غار حرا در مکه، روز جمعه، ۱۷ یا ۲۷ رمضان سال ۴۱ از میلاد پیامبر (ص) نازل شده است» (ملاحظه‌های آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۶۶/۱) برخی دیگر نیز نوشته‌اند: «سوره علق ... به احتمال قوی در ماه رمضان سال اول بعثت نازل شده است» (نکونام، ۱۳۸۰ش: ۲۸۶)

اکثریت قریب به اتفاق مفسران و محققان معتقدند که نخستین آیاتی که بر قلب پاک پیامبر (ص) در کوه حرا نازل گردید، پنج آیه اول از سوره شریفه علق می‌باشد. (رادمنش، ۱۳۷۴ ش: ۱۰۳) با توجه به قول مشهور - که اولین آیات نازل بر پیامبر (ص) را پنج آیه ابتدایی سوره علق در ماه رمضان می‌دانند - به نزول سوره مبارکه علق در ماه رمضان اطمینان حاصل می‌شود.

۳) نزول برخی آیات قرآن در ماه رمضان

با توجه به قراین موجود در کتب شأن نزول و تفاسیر و علوم قرآنی، می‌توان به نزول برخی آیات در ماه مبارک رمضان مطمئن شد. در ادامه آیات گفته شده خواهد آمد.

الف) آیه ۱۸۴ سوره بقره

درباره شأن نزول آیه «ایاماً معدودات فمن كان منكم مريضاً او على سفر...» (بقره/ ۱۸۴)، از امام صادق (علیه السلام) روایت شده است: آیه مذکور هنگامی نازل شد که رسول خدا(ص) در ماه رمضان به کُراع الغیم در ۱۷۰ میلی مدینه رفته بودند و پس از بجا آوردن نماز صبح، آب برای آشامیدن خواستند و دستور دادند تا همراهان نیز افطار کنند و روزه گرفتن در سفر را عصیان دانستند(رک: بحرانی، ۱۴۱۶ ق: ۳۸۶/۱؛ محقق، ۱۳۶۴ ش: ۵۴-۵۵) با توجه به روایت نامبرده شده، نزول آیه مذکور در رمضان قطعی است.

ب) آیه ۱۸۷ سوره بقره

درباره شأن نزول آیه «احل لكم ليلة الصيام الرفث...» (بقره/ ۱۸۷) از ابن عباس نقل شده که: درباره عمر بن خطاب نازل شده که در رمضان با خانواده موافقه داشت سپس پشیمان شد و از پیامبر (ص) سؤال کرد که آیا دوباره می‌تواند توبه کند یا نه؟ آیه مذکور نازل گردید. (رک: یافعی، ۱۴۲۴ق: ص ۲۸؛ محقق، ۱۳۶۴ ش: ۵۶-۵۷) البته شأن نزول‌های مشابه دیگری نیز نقل شده است(رک: نحاس، ۱۴۱۸ ق: ۲۵؛ قیسی عاملی، ۱۴۱۷ ق: ۱۳۲/۲) طبری نیز روایتی نقل می‌کند که بر اساس آن، آیه ۱۸۷ بقره بیان‌کننده حکم روزه شخص بالغی است که نمی‌تواند روزه رمضان بگیرد، باید برای هر روز که روزه نمی‌گیرد به مسکین طعام دهد (طبری، ۱۴۱۲ ق: ۸۱/۲). بنابراین، نزول آیه مذکور در رمضان قطعی است.

با ضمیمه کردن قرینه شأن نزول آیات ۱۸۴ و ۱۸۷ سوره بقره و با توجه به اتحاد موضوع - که بغدادی معتقد است آیات مذکور به احتمال قوی مربوط به روزه رمضان است

۱۳ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

(بغدادی، ۱۴۱۵ ق: ۱۱۰/۱) - و نیز اتحاد سیاق آیات یاد شده، به نزول آیات مذکور در رمضان اطمینان حاصل می‌شود. حتی برخی از معاصران معتقدند آیات ذکر شده در زمینه روزه‌داری در ماه رمضان است که در ماه رمضان سال دوم نازل شده‌اند (نکونام، ۱۳۸۰ش: ۴۰)

ج) آیه ۱۸۹ سوره بقره

ابن عاشور درباره نزول آیه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَ لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَ لَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اتَّقَى وَ اتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (بقره / ۱۸۹) می‌نویسد: «مناسبة وضعها في هذا الموضع هي توقيت الصيام بحلول شهر رمضان». (ابن عاشور، ۱۴۰۱ ق: ۱۹۰/۲)

این احتمال وجود دارد که سخن ابن عاشور صحیح باشد و آیه در ماه رمضان نازل شده باشد؛ لکن احتمال دیگری نیز هست و آن این که با توجه به سیاق آیات بعد - که مربوط به حج است - و نیز قرینه داخل خود آیه مذکور که آمده است **والحج** اطمینان به نزول آیه پس از ماه رمضان و در آستانه ایام حج مناسب‌تر است.

د) آیه اول سوره انفال

گرچه سابقاً ذکر گردید که تمام سوره انفال در ماه مبارک نازل شده است، لکن اگر کسی قول نزول کل سوره در ماه رمضان را نپذیرد، حداقل باید قائل به نزول برخی از آیات سوره انفال در رمضان باشد؛ زیرا به نزول تعدادی از آیات سوره مذکور در رمضان توسط قرآن‌پژوهان تصریح شده است. ابن عاشور کل سوره انفال را مربوط به جنگ بدر و به اتفاق بسیاری از علمای اثر و حدیث، نازل شده در ماه رمضان می‌داند. او درباره آیه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (انفال / ۱) می‌نویسد: «شروع نزول سوره انفال قبل از بازگشت از جنگ بدر است. آیه اول سوره انفال زمانی نازل شد که

۱۴ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

مسلمانان در جنگ بدر بودند و هنوز غنیمت‌ها را تقسیم نکرده بودند. چنان که حدیث سعد بن ابی وقاص بر آن دلالت دارد» (همو: ۵/۹)

چنان‌چه از شأن نزول آیه بر می‌آید، درباره اختلاف شرکت‌کنندگان در جنگ بدر بر سر تقسیم غنایم است (رک: طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۷۹۷/۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۷۹/۷؛ محقق، ۱۳۶۴ ش: ۳۶۵-۳۶۷) بنابراین، قطعاً آیه مذکور در ماه مبارک رمضان نازل گردیده است.

ه) آیه ۳۰ سوره انفال

ابوداود سلیمان بن نجاح، اتفاق رجال حدیث بر نزول آیه «و إذ یمکر بک...» (انفال/ ۳۰) در غزوه بدر در ماه مبارک رمضان سال دوم هجرت را ادعا نموده است (ابن نجاح، ۱۴۲۳ ق: ۵۹۴/۳، پاورقی؛ حمدی زقروق، ۱۴۲۳ ق: ۴۱) آیه مذکور درباره قضیه هم دست شدن مشرکان برای کشتن پیامبر (ص) در دارالندوه است که روایاتی نیز در این باره نقل شده است (رک: حر عاملی، ۱۴۲۵ ق: ۳۲۹/۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۸۲۶/۴؛ موسوی همدانی، ۱۳۷۴ ش: ۸۶/۹) آیت‌الله مکارم شیرازی، معتقد است که گرچه حادثه مذکور در مکه بوده است لکن آیه بیان حادثه گذشته را می‌کند و خود آیه پس از هجرت نازل گشته است (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۱۴۸/۷). بنابراین، احتمال نزول آن در رمضان بعید است مگر کسی قائل به نزول تمام سوره انفال در رمضان باشد و از آن باب، نزول این آیه را نیز در رمضان به حساب آورد.

و) آیه ۳۶ سوره انفال

طبری روایتی نقل می‌کند که آیه «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيُضِدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ» (انفال/ ۳۶) درباره ابوسفیان بن حرب است که مردم را به جنگ بدر برای انتقام از احد ترغیب می‌کرد و جنگ بدر در ماه رمضان اتفاق افتاده است (طبری، ۱۴۱۲ ق: ۱۶۰/۹؛ محقق،

۱۵ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

۱۳۶۴ ش: ۳۸۵-۳۸۶) با توجه به وقوع جنگ بدر در رمضان (ر.ک: مجلسی، ۱۳۸۴ ش: ۳۱۲/۳)، نزول آیه مذکور در رمضان نیز بعید نیست.

ز) آیه ۴۱ سوره انفال

درباره آیه «إِن كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقِيهِ الْجَمْعَانِ» (انفال/ ۴۱) ملاحظیه معتقد است که «یوم الفرقان» اشاره به نزول قرآن در رمضان سال اول بعثت دارد و «یوم التقی الجمعان»، اشاره به جنگ بدر در ماه رمضان در پنجاه و چهار سالگی رسول خدا (ص) دارد. او می‌نویسد: «روز نزول فرقان، جمعه ۱۷ یا ۲۷ رمضان سال ۴۱ میلاد پیامبر (ص) است و روز ملاقات دو گروه در جمعه ۱۷ رمضان در ۵۴ سالگی پیامبر (ص) در جنگ بدر است» (ملاحظیه آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۲۴/۱) همو در جای دیگر می‌نویسد: «در اینکه روز نزول فرقان و ملاقات دو گروه در جمعه و در ماه رمضان بوده اختلافی نیست [بلکه اختلاف در این است که کدام جمعه از رمضان و کدام رمضان از سال‌های هجرت یا بعثت است]» (ملاحظیه آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۲۹۴/۵) به عقیده آیت الله مکارم شیرازی «یوم الفرقان» و «یوم التقی الجمعان» اشاره به درگیری بدر دارد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۱۷۲/۷) امام باقر (علیه‌السلام) فرموده‌اند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مشرکان در بدر در روز جمعه بامداد هفده رمضان ملاقات کرد (نکونام، ۱۳۸۰ ش: ۲۱۷) با توجه به مطالبی که در مورد جنگ بدر و سوره انفال آمد، نزول آیه گفته شده نیز می‌تواند در ماه رمضان باشد.

ح) آیه ۹۴ سوره توبه

گفته شده است که آیه «و لا علی الذین إذا ما أتوک...» (توبه/ ۹۴) درباره بکائین نازل شده است که هفت نفر بودند: یکی از آنها صخر بن خنساء است که با زنش در ماه

بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان ۱۶

رمضان واقعه نمود و رسول خدا (ص) امر کرد که کفاره دهد (رک: میبیدی، ۱۳۷۱ ش: ۱۹۲/۴) بنابراین، شأن نزول می‌توان نزول آیه مذکور در ماه رمضان ظن پیدا کرد، گرچه حصول اطمینان ممکن نیست زیرا شأن نزول‌های دیگری نیز منقول است (رک: محقق، ۱۳۶۴ ش: ۴۳۳)

ط) آیات ۱۰۲ و ۱۰۳ سوره توبه

صاحب تفسیر بیان السعاده روایتی نقل می‌کند که آیه « خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ » (توبه/ ۱۰۳) در ماه رمضان نازل شده است (رک: گنابادی، ۱۴۰۸ ق: ۲۷۶/۲) گرچه درباره آیه «وَ آخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَ آخَرَ سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (توبه/ ۱۰۲) ذکری درباره نزول آن در رمضان نیامده است اما با توجه به یکسانی شأن نزولشان و اتحاد سیاق، می‌توان به نزول آیه ۱۰۲ در رمضان نیز قائل شد. در مورد شأن نزول آیات نامبرده روایاتی نقل شده که در بیشتر آنها نام *ابولبابه انصاری* وجود دارد. طبق روایتی، او با دو یا چند نفر دیگر از یاران پیامبر (ص) از شرکت در جنگ تبوک خودداری کردند، اما هنگامی که آیاتی را که در مذمت متخلفان وارد شده بود شنیدند، بسیار ناراحت و پشیمان گشتند، خود را به ستون‌های مسجد پیغمبر (ص) بستند و هنگامی که پیامبر (ص) بازگشت و از حال آنها خبر گرفت عرض کردند: آنها سوگند یاد کرده‌اند که خود را از ستون باز نکنند تا این‌که پیامبر (ص) چنین کند، رسول خدا (ص) فرمود: من نیز سوگند یاد می‌کنم که چنین کاری را نخواهم کرد مگر اینکه خداوند به من اجازه دهد. آیه مورد نظر نازل شد و خداوند توبه آنها را پذیرفت و پیامبر (ص) آنها را از ستون مسجد باز کرد. آنها به شکرانه این موضوع همه اموال خود را به پیامبر (ص) تقدیم داشتند و عرض کردند: این همان اموالی است که به خاطر دلبستگی به آن، از شرکت در جهاد خودداری کرده‌ایم، همه این‌ها را از ما بپذیر و در راه خدا انفاق کن! پیامبر (ص) فرمود: هنوز دستوری در این باره بر من نازل نشده

۱۷ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

است، چیزی نگذشت که آیه ۱۰۳ نازل شد و دستور داد که پیامبر (ص) قسمتی از اموال آن‌ها را برگیرد و مطابق بعضی از روایات یک سوم از اموال آنها را پذیرفت (رک: طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۵ / ۱۰۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۸ / ۱۱۴ - ۱۱۵؛ هاشمی، ۱۳۸۷ ش: ص ۲۶۰ - ۲۶۱) غزوه تبوک، طبق نقلی که علامه مجلسی از معاذ بن جبل آورده است (رک: مجلسی، ۱۳۶۳ ش: ۸۴ / ۱۲۳)، در ماه رمضان بوده است؛ لذا این احتمال وجود دارد که آیات ۱۰۳ و ۱۰۴ سوره توبه در همان ماه نازل شده باشد.

ی) آیه ۹۴ سوره حجر

آیت الله معرفت، عقیده دارد که نزول قرآن به عنوان کتاب آسمانی سه سال تأخیر داشت که این سه سال را **فترت** می‌نامند. (معرفت، ۱۳۸۵ ش: ۲۲) دوره فترت با نزول آیه «فاصدع بما تؤمر...» (حجر / ۹۴) پایان یافت و پیامبر (ص) شروع به دعوت علنی نمود. ایشان در کلامی دیگر می‌نویسد: «نزول قرآن زمانی آغاز شد که آیه "فاصدع بما تؤمر... نازل گردید» (همان: ۲۳)

با توجه به مبنای آیت‌الله معرفت، که از طرفی شروع نزول قرآن را در ماه مبارک رمضان دانسته، از طرف دیگر نزول وحی قرآنی را پس از دوران فترت می‌دانند، از سوی دیگر نیز آیه گفته شده را پایان دهنده دوران فترت و شروع دعوت علنی می‌دانند، آیه نامبرده شده بنا بر مبنای مذکور، قاعدتاً در ماه مبارک رمضان نازل گردیده است.

ک) آیه اول سوره حجرات

از عایشه روایتی نقل شده که آیه «یا ایها الذین آمنوا لا تقدموا بین یدی الله و رسوله...» (حجرات / ۱) مربوط به نهی از روزه یوم الشک است (ملاحویش آل غازی، ۱۳۸۲ ق: ۶ / ۲۱۴) او گفته است عده‌ای یک روز قبل از ماه رمضان به عنوان یوم الشک روزه گرفته بودند و پیش از آن که پیامبر (ص) روزه بگیرد، اقدام به روزه گرفتن نمودند و آیه گفته شده نازل گردید (محقق، ۱۳۶۴ ش: ۷۳۸) لکن به دلیل عدم وجود

۱۸ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

قرینه‌ای دیگر که قول عایشه را تقویت کند و از طرفی وجود شأن نزول مشهور توبیخ با ندای بلند صدا زدن رسول خدا(همان: ۷۳۷)، نمی‌توان بدان اطمینان نمود.

ل) آیه یکم سوره مزمل

برخی معتقدند که اولین آیه نازل «یا ایها المزمل» (مزمل / ۱) است که نزول کل سوره مزمل نزدیک به یک سال طول کشیده است (رک: رافت سعید، ۱۴۲۲ ق: ۹۷) علامه شوشتری نیز از حسین بن واقد به نقل از پدرش آورده است: «أول ما نزل من القرآن بمكة بلا اختلاف أقرأ باسم ربك، یا ایها المزمل» (شوشتری، ۱۴۰۹ ق: ۱۴ / ۴۵۷) بنا بر این که شروع نزول قرآن در ماه رمضان باشد (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۵/۲)، می‌توان قائل شد که اولین آیه سوره مزمل در رمضان نازل شده باشد.

م) آیه یکم سوره مدثر

برخی معتقدند که اولین آیه نازل «یا ایُّهَا الْمُدَّثِّرُ» (مدثر / ۱) است (رک: شافعی حفیان، ۱۴۲۱ ق: ۲۱۴) البته احمد محمود عبدالسمیع الشافعی الحفیان، معتقد است که مراد این است که اولین آیه نازل پس از فترت است (همان) در این صورت این قول با دیدگاه آیت الله معرفت که آیه «فاصدع بما تؤمر..» (حجر / ۹۴) را اولین آیه نازل پس از فترت می‌دانست (معرفت، ۱۳۸۵ ش: ۲۳) در تضاد است. اگر شروع نزول قرآن، طبق برخی از اقوال، از ماه مبارک رمضان (رک: طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۱۵/۲) و اولین آیه نازل شده نیز سوره مدثر باشد، نزول آیه گفته شده در ماه رمضان بنا بر مبنای مذکور قطعی است.

ن) آیه ۱۴ سوره اعلی

زرکشی می‌گوید که آیه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (الأعلی / ۱۴) را برای استدلال به زکات فطره به کار می‌برند. سپس از بیهقی نقل می‌کند که عبدالله بن عمر گفته است که آیه یاد شده درباره زکات رمضان نازل شده است (زرکشی، ۱۴۱۰ ق: ۱۲۷/۱؛ قطان، ۱۴۲۱ ق: ۹۳)

۱۹ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

بنابراین، احتمال دارد که آیه مذکور در ماه رمضان نازل شده باشد تا مسلمانان، آگاه به حکم و وجوب زکات فطره شوند و به موقع آن را پرداخت نمایند.

اشاره به این نکته ضروری است که با توجه به موضوع نزول قرآن در ماه رمضان (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۵ ش: ۱۴۸/۲۸) در آیات «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ...» (بقره / ۱۸۵)، «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ...» (دخان / ۳)، «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» (قدر / ۱)، احتمال نزول آنها در رمضان بعید نیست.

نتیجه

با توجه به مطالب گفته شده، مسأله تاریخ‌گذاری، گرچه به نحو تام نمی‌تواند دخالتی مستقیم در پژوهش‌های تفسیری داشته باشد، لکن مطالعه منابع گفته شده و توجه به تعداد آنها، نشان می‌دهد که غالب مفسران متقدم و متأخر، توجه کمتری به قرینه حالیه بودن تحقیقات تاریخی حول نزول آیات و سوره‌ها داشته‌اند. بنابر آنچه که در خصوص تاریخ‌گذاری آیات **رمضانیه** آورده شد، نزول برخی از آیات و سوره‌های قرآن در ماه مبارک رمضان مسلم است. محتمل‌ترین آنها، ۵ آیه اول سوره علق، آیات ۱۸۴ و ۱۸۷ سوره بقره، آیات ۱ و ۳۶ و ۴۱ سوره انفال، آیات ۱۰۲ و ۱۰۳ سوره توبه، آیه ۹۴ سوره حجر، آیه ۱۴ سوره اعلی است.

*****

کتابنامه

- ❖ ابن عاشور، محمد بن طاهر، (۱۴۰۱ ق)، التحرير و التنوير، بيروت: موسسه التاريخ، چاپ اول.
- ❖ ابن نجاح، ابو داود سليمان، (۱۴۲۳ ق)، مختصر التبيين لهجاء التنزيل، مدينة، مجمع الملك فهد.
- ❖ باقری، بتول، (۱۳۸۹ ش)، تغيير قبله نشان هويت اسلامي، مجله معارف، ش ۷۸، ص ۱۶-۲۳، نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
- ❖ بحرانی، هاشم، (۱۴۱۶ ق)، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، بنیاد بعثت، چاپ اول.

۲۰ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

- ❖ بغدادی، علاء الدین علی بن محمد، (۱۴۱۵ ق)، لباب التأویل فی معانی التنزیل، بیروت، دارالکتب العلمیة، چاپ اول.
- ❖ بل، ریچارد، (۱۳۸۲ ش)، در آمدی بر تاریخ قرآن، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، قم، مرکز ترجمه قرآن، چاپ اول.
- ❖ بنا، حسن، (۱۴۲۳ ق)، نظرات فی کتاب الله، القاهرة، دار التوزیع و النشر الاسلامیه.
- ❖ جواهری، محمدحسن، (۱۳۸۵ ش)، پرسمان علوم قرآنی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ سوم.
- ❖ حائری تهرانی، علی، (۱۳۷۷ ش)، مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول.
- ❖ حر عاملی، محمد، (۱۴۲۵ ق)، إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، بیروت، اعلمی.
- ❖ حقی بروسوی، اسماعیل، (۱۴۱۲ ق)، تفسیر روح البیان، بیروت، دارالفکر، چاپ اول.
- ❖ حمدی زقروق، محمود، (۱۴۲۳ ق)، الموسوعة القرآنیة المتخصصة، القاهرة، وزارة الاوقاف مصر.
- ❖ خواجهی، محمد اسماعیل، (۱۴۱۸ ق)، جامع الشتات، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول.
- ❖ رافت سعید، محمد، (۱۴۲۲ ق)، تاریخ نزول القرآن الکریم، المنصوره، دارالوفاء، چاپ اول.
- ❖ رادمنش، محمد، (۱۳۷۴ ش)، آشنایی با علوم قرآنی، تهران، علوم نوین/جامی، چاپ چهارم.
- ❖ رامیار، محمود، (۱۳۶۹ ش)، تاریخ قرآن رامیار، تهران، امیر کبیر، چاپ سوم.
- ❖ زرکشی، محمد، (۱۴۱۰ ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دار المعرفة، چاپ اول.
- ❖ شاذلی، سید بن قطب، (۱۴۱۲ ق)، فی ظلال القرآن، بیروت/قاهره، دارالشروق، چاپ هفدهم.
- ❖ شافعی حفیان، احمد محمود، (۱۴۲۱ ق)، الوافی فی کیفیة ترتیل القرآن الکریم، بیروت، دارالکتب العلمیة، چاپ اول.
- ❖ شوشتری، نورالله، (۱۴۰۹ ق)، إحقاق الحق، قم، مرعشی نجفی، چاپ اول.
- ❖ طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.
- ❖ طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم.

۲۱ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

- ❖ طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، چاپ اول.
- ❖ عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، (۱۴۱۵ ق)، تفسیر نور الثقلین، قم، انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم.
- ❖ عطاردی، عزیز الله، (۱۳۹۷ ق)، اخبار و آثار حضرت امام رضا (علیه السلام)، تهران، کتابخانه صدر.
- ❖ فارسی، جلال الدین، (۱۳۶۳ ش)، پیامبری و انقلاب، تهران، انجام کتاب، چاپ دوم.
- ❖ قبیسی عاملی، محمد حسن، (۱۴۱۷ ق)، تفسیر البیان الصافی لکلام الله الوافی، بیروت، مؤسسة البلاغ، چاپ اول.
- ❖ قطان، مناع، (۱۴۲۱ ق)، مباحث فی علوم القرآن، بیروت، مؤسسة الرساله، چاپ سوم.
- ❖ قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳ ش)، تفسیر القمی، قم، دار الکتاب، چاپ سوم.
- ❖ گریک، کینت، (۱۳۶۹ ش)، قرآن را چگونه شناختم، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، انتشارات مجید، چاپ چهارم.
- ❖ گنابادی، سلطان محمد، (۱۴۰۸ ق)، تفسیر بیان السعادة فی مقامات العبادة، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
- ❖ مؤدب، رضا و کامران اویسی، (۱۳۹۱ ش)، "بررسی دیدگاه تجدید نظر رسول الله (ص) در تدوین قرآن در کتاب در آمدی بر قرآن تألیف ریچارد بل"، ص ۲۷۹-۳۰۳، مجموعه مقالات همایش بین المللی قرآن و مستشرقان، قم، جامعه المصطفی العلمیه، چاپ اول.
- ❖ مرکز فرهنگ و معارف قرآن، (۱۳۸۸ ش)، دایرة المعارف قرآن کریم، قم، بوستان کتاب، چاپ دوم.
- ❖ مجلسی، محمد باقر، (۱۳۶۳ ش)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تهران، اسلامیة، چاپ دوم.
- ❖ _____، (۱۳۸۴ ش)، حیاة القلوب، قم، سرور، چاپ ششم.
- ❖ محقق، محمد باقر، (۱۳۶۴ ش)، نمونه بینات در شأن نزول آیات، تهران، طلوع آزادی.

۲۲ بررسی آیات و سُور نازل شده در ماه مبارک رمضان

- ❖ معرفت، محمد هادی، (۱۳۸۵ ش)، آموزش علوم قرآنی، قم، موسسه تمهید.
- ❖ _____، (۱۴۱۵ ق)، التمهید فی علوم القرآن، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، چاپ دوم.
- ❖ مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۱ ق)، الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب، چاپ اول.
- ❖ _____، (۱۳۷۵ ش)، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة.
- ❖ مقریزی، تقی الدین، (۱۴۲۰ ق)، إمتاع الأسماع بما للنبی من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع، بیروت، دار الکتب العلمیة، چاپ اول.
- ❖ ملاحویش آل غازی، عبدالقادر، (۱۳۸۲ ق)، بیان المعانی، دمشق، مطبعة الترقی، چاپ اول.
- ❖ موسوی همدانی، محمد باقر، (۱۳۷۴ ش)، ترجمه تفسیر المیزان، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.
- ❖ میبیدی، احمد، (۱۳۷۱ ش)، کشف الأسرار و عدة الأبرار، تهران، انتشارات امیر کبیر، چاپ پنجم.
- ❖ نحاس، محمد، (۱۴۱۸ ق)، کتاب الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، بیروت، مؤسسة الکتب الثقافیة، چاپ دوم.
- ❖ نکونام، جعفر، (۱۳۸۰ ش)، در آمدی بر تاریخ گذاری قرآن، تهران، نشر هستی نما، چاپ اول.
- ❖ هاشمی، فاطمه، (۱۳۸۷ ش)، بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (علیه السلام)، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی، چاپ دوم.
- ❖ یافعی، عبدالله، (۱۴۲۴ ق)، الدر النظیم فی خواص القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیة، چاپ دوم.

